

Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi

İnsanoğlunun bilişsel yönünün bir ürünü olan sayma ve hesaplama ile doğal bilimlerin alfabesi olan sayılar yine insanoğlunun en temel iletişim aracı olan dille yapılır. Fakat dillerde sayı sistemleri, hesap yöntemleri ve sayıların meydana gelişi (morfo-sentaktik oluşumu ve etimolojileri) farklılık gösterir.

Alamy

< : "...dan gelir"
> : "...ya gider",
"daha sonra şu biçimi almıştır"

Sayılar bütün dillerde daha ilkel ve daha yeni olanlar şeklinde ikiye ayrılabilir. İlkel olanlar genellikle 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 100, 1000 gibi sayılarken, ara sayılar da diyebileceğimiz diğer sayılar daha yenidir ve ilkel olanların çeşitli birleşmeleriyle ortaya çıkmıştır. Örneğin Türkçedeki *on dört* "14", *seksen* (< sekiz on) "80", *iki yüz* "200" gibi sayılar ilkel sayıların birleşmesiyle türetilmiştir. İlkel olanların kökeni çok bulanık, daha yeni olanların kökeni ise şeffaf veya daha az bulanıktır. Çeşitli nedenlerle ilkel sayıların niceliği dünya dillerinde değişkendir. Günümüz Türkçesindeki sayıları, dünyadaki belli başlı diğer dillerin sayılarıyla karşılaştırdığımızda Türkçedeki ilkel denebilecek sayıların fazlalığı dikkati çeker. Örneğin İngilizcedeki *eleven* "11" (ve kısmen *twelve*

"12"); Rusçadaki *sorok* "40" (ve kısmen *devyanosto* "90"); Eski Türkçedeki *tümen* "on bin/10.000" ve günümüz Türkiye Türkçesindeki *yirmi* "20", *otuz* "30", *kırk* "40", *elli* "50", gibi sayılar da ilkel niteliktedir, çünkü dar da olsa bilinen herhangi bir sayı türetme paradigması kapsamında elde edilmemişlerdir. *Altmış* ve *yetmiş* sayılarındaki /alt/ ve /yet/ ses birliklerinin *altı* ve *yedi* (< Eski Türkçe *yeti*) sayılarıyla ilişkili olduğu açıktır, ama sonlarındaki *+mış/+miş* ekinin başka bir sayıya veya isim soylu kelimeye eklendiğine dair elimizde hiçbir veri yoktur. *Seksen* ve *doksan* sayılarındaki *+an/+en* eki köken bakımından *on* sayısına gider: *sekiz on*, *dokuz on*. Bu yönleriyle bu iki sayı, 10'un 20-90 arası katlarının açıklanabilir ve mantıklı olan tek türetme örnekleridir.

Çeşitli dillerde özellikle 11-99 arasındaki sayıların ifade ediliş biçimi, 10'un katlarının oluşumu, özel ve istisnai sayı adlarının dilde varlığı, hesaplamalarda 10'luk, 20'lik, 50'lik veya 100'lük sistemlerin kullanılması dünya dillerinde farklılık gösterebilir. Örneğin Avrupa dillerinde 11-19 arası sayılar ile 21-99 arası sayıların biçim ve diziliş özellikleri birbirinden farklıdır. 21-99 arasındaki sayılarda önce 10'un katı ve ardından küçük rakam gelirken 11-19 arasında önce küçük rakam, ardından 10 sayı adı veya onun kullana kullana daralmış biçimleri kullanılır. İngilizcede kural dışı *eleven* "11" ve *twelve* "12" sayılarını bir kenara bıraktığımızda *thirteen*, *fourteen*, *fifteen*, vb.; Rusçadaki *odinnadsat'*, *dvenadsat'*, *trinadsat'*, vb. sayılarda bunu görmek mümkündür. Bunların etimolojik anlamı "10'un üzerine (1, 2,) 3, 4, 5, vb."dir. Fransızcada 10'un katları 70'e kadar normal yolla (örneğin, harfiyen "beş + on" anlamına gelen *cinquante* < Latince *quinquaginta* < Ana Hint Avrupa. *pénk"e+(d)komt*) türetilmişken 70, 80 ve 90

sayılarında ilginç türetme yöntemleri görürüz. 70 sayı ismi "altmış (ve) on" anlamına gelen *soixante-dix*, 80 sayı ismi "dört yirmi" anlamına gelen *quatre-vingts*, 90 sayı ismi ise "seksen (ve) on" veya "dört yirmi (ve) on" anlamına gelen *quatre-vingt-dix* şeklindeki birleşimlerden elde edilmiştir. 10'un katlarının oluşumuyla ilgili en ilginç örnek ise Gürcücede görülür. 30-99 arasındaki sayı sistemi *yirmilik* (vigesimal) esasta ve Fransızcadaki 70-99 arasındaki sistemle aynı tarzda oluşmuştur: *ati* "10", *otsi* "20", *otsdaati* "30 (< 20 [ve] 10)", *ormotsi* "40 (< 2 [tane] 20)", *ormotsdaati* "50 (< 40 [ve] 10)", *samotsi* "60 (< 3 [tane] 20)", *samotsdaati* "70 (< 60 [ve] 10)", *otkhmotsi* "80 (< 4 [tane] 20)", *otkhmotsdaati* "90 (< 80 [ve] 10)". Bazı çağdaş Türk dillerinde de 20'li, 50'li ve hatta 100'lü sayma sistemlerinin yaygın olarak kullanıldığı dikkat çekiyor: Karaçay-Balkar *jyırma bla on* "(yirmi ile on) otuz"; Türkmen üç elli "yüz elli"; Salar *ellion* "altmış", *elli yigirmi* "yetmiş"; Kırgız *on bir cüz* "(on bir yüz) bin yüz", *cıyırma cüz* "(yirmi yüz) iki bin"; vb.

Tarih boyunca 10'luk sistemin hâkim olduğu Türkçenin sayı sistemine art zamanlı olarak bakıldığında köklü birtakım değişikliklerin yaşandığı görülür. Eski Türkçe olarak da bilinen Göktürkçe ve Uygurca dönemlerinde 10-100 arası sayılarda iki farklı sayı sistemi kullanılmıştır. Bunlardan ilki tek haneli rakamla başlar ve 10'un bir sonraki katıyla biter. Diğerinde ise 10'un katı olan büyük rakamdan sonra *artukı* "artısı, fazlası" sözcüğü eklenerek tek haneli olan küçük sayı kullanılır. İlk Türkçe devrinde de geçerli olduğu düşünülen birinci sistemde geriden başlayan değil, tek haneli rakamla başlayan ve ileriye yönelen bir söz dizimi geçerlidir. *eki yegirmi* (> iki yirmi) "12", üç yegirmi (> üç yirmi) "13", *bir otuz* "21", *biş otuz* (> beş otuz) "25", *tört kırk* (> dört kırk) "34", *sekiz elig* (> sekiz elli) "48", üç altmış "53", *yiti yetmiş* (> yedi yetmiş) "67", *bir sekiz on* (> bir seksen) "71", *sekiz tokuz on* (> sekiz doksan) "88", vb. Bu sistemde doğal olarak 90-100 aralığındaki sayıların nasıl ifade edileceği sorusu akla geliyor. Örneğin *tört yüz* ibaresi 94'e mi karşılık gelecek, yoksa 400'e mi? Eski Türkçede *eki*, *üç*, *tört*, *beş*/*biş*, *altı*, *yeti*/*yiti*, *sekiz* ve *tokuz* gibi sayıların *yüz* "100" sayısının önünde bulunduğu diziliş, tıpkı günümüzdeki gibi *yüz-lük* sisteme karşılık geliyordu. Dolayısıyla

yukarıdaki sorunun cevabı *dört yüz* "400" olacaktır. Bu durumda 90-100 arasındaki sayıların nasıl ifade edildiği sorusu karşımıza çıkıyor. Bunun da Eski Türkçede iki farklı yolu var. Birinci yol, bu tür sayı adı dizilişlerinde tek haneli rakamdan sonra en sona "100'den önceki, 100'den eksik" anlamına gelen örki sözcüğünün eklenmesidir: *tokuz örki* "99", *sekiz yüz altı örki* "896". İkinci yol ise şimdi ele alacağımız ikinci sayı sisteminin bir sonucudur.

Eski Türkçede 10-100 arası sayıların ifade edilişinde daha az görülen söz dizimsel kalıp, yukarıda da belirtildiği üzere 10'un katı olan bir rakamla başlayan, *artukı* "artısı, fazlası" sözcüğüyle devam eden ve tek haneli rakamla biten sayma sistemidir. Uygurca metinlerde nadiren görülen bu sistem, oran bakımından ilk sistemin yine çok gerisinde kalmakla birlikte, Göktürk metinlerinde daha sık görülür. Bazı örnekler: *otuz artukı bir* "31", *kırk artukı yiti* "47", *tokuz on artukı beş* "95", *tokuz on artukı tokuz* "99". *Artukı* sözcüğünün kullanımı yalnızca 10-100 arası sayılarla sınırlı değil. Bu sözcük, daha büyük olan bir sayıyı daha küçük herhangi bir sayıyla bağlamak için de kullanılmış. *Yüz artukı kırk tümen* "140 tümen = 1.400.000", *iki min iki yüz artukı beş kırk* "2235" gibi sayılarda da bu sözcükten yararlanılmış. Ay-

<http://depts.washington.edu/jshelp/jelison/2010/spring-summer/waugh-mongolia>

nı sözcüğün Bilge Kağan Yazıtı'nda sayısal değeri "30" olan *ay* sözcüğüyle birlikte *ay artukı dört kün* "bir ay ve dört gün = 34 gün" şeklindeki bir ibarede de kullanıldığı görülür. Sonuç olarak günümüzde kullandığımız sayı sistemi bu ikinci sistemden gelişmiştir. *Artukı* sözcüğünün düşürülmesiyle söyleniş daha kısa ve kolay olan, anlam karmaşasına yol açmayan yeni sistem yaygınlaşmıştır. Bu sistemin örnekleri ise nadiren de olsa Yakutçada tespit edilmiştir: *otot orduğa biir* "otuz (artı) bir", *ağıs uon orduğa ikki* "seksen (artı) iki".

	b		t
	i		ö
	r		r
	y(e)		t
	g(i)		k
	r		l
	m		r
i	k		
bir yegirmi = 11	l	tört kırk = 34	l

Uyghur metinlerinde geçen *bir yegirmi* "11" ve *tört kırk* "34" sayılarının *yukarıdan aşağıya* yazılışı ve transkripsiyonlu açılımı

Alamy

𐰃	𐰇	𐰈	𐰆	𐰅	𐰃	𐰄	𐰅
i	m	r ²	g ² (i)	y ² (i)	i	t ²	y ² (i)
yiti yigirmi = 17							

𐰃	𐰄	𐰅	𐰃	𐰇	𐰆	𐰇	𐰇	𐰃	𐰆
i	t ²	y ² (i)	ı	wk	t ¹	(a)r ¹	k ¹	r ¹	ı ¹ k
kırk artı yiti = 47									

Orhun Abidelerinde *yiti yigirmi* "17" ve *kırk artı yiti* "47" sayılarının *sağdan sola* yazılışı ve transkripsiyonlu açılımı

Üçüncü sayı sistemi olan bugünkü ya-pıya geçişin ilk örneklerini Uygur döneminde de görmek mümkün. Geç dönem Uygur metinlerinde bugünkü dizilişte sayılar kullanılmaya başlanmış: *on eki* "12", *on biş* "15", *yegirmi iki* "22", *otuz sekiz* "38", *elig bir* "51", *yitmiş iki* "72", *altı yüz eli iki* "652" gibi. İslami dönem Türk dillerinden olan Karahanlıcada (10.-13. yüzyıllar) ise ne ilk ne de ikinci sistemdeki sayılardan eser kalmamış ve kesin olarak günümüzde Türk dillerinde görülen sayı sistemine geçilmiş. Tenişev, eski sistemden yeni sisteme geçişin 8.-11. yüzyıllarda yaklaşık 2,5 asırlık bir süreyi kapsadığını belirtir.

Sayı sisteminin değişmesinin sıra sayıları üzerinde de dolaylı etkileri ortaya çıkmıştır. Göktürkçe ve Uygurcada sıra sayı sıfatı kuran *+nç* eki, üç sayısından sonra ekleniyordu: *üçinç*, *törtinç*, *beşinç*~*bişinç* gibi. 10'dan sonra ise yukarıda ele aldığımız ilk sisteme göre oluşan sayıya bu ek getiriliyordu: *bir yegirminç* "11'nci", *eki yegirminç* "12'nci", *bir otuzmıç* "21'nci", *biş eliginç* "45'inci" gibi. "Birinci" anlamında Göktürkçe de yalnızca *ilk(i)*, Uygurcada ise genellikle *başdnkı*, nadiren de *eñilki* sözcükleri; "ikinci" anlamında ise her iki lehçede *ekinti* sözcüğü kullanılmıştır. Yani Eski Türkçe-

nin hiçbir evresinde *birinç* ve *ekinç*~*ikinç* şeklinde sözcükler ne tek başlarına ne de 10'un katlarına bitişik olarak kullanılmıştır. Sayı sisteminin değişmesiyle birlikte ilk defa *on birinç*, *on ekinç*, *yigirmi birinç*, *yigirmi ekinç* gibi sıra sayılar Türkçenin ufkunda belirmiş ve bu da zamanla örnekseme yollarla *birinç*~*birinç* ve *ikinç*~*ikinç* şeklinde kurallı sıra sayılarının ortaya çıkmasını tetiklemiştir. İlk defa *Divanü Lügati't-Türk*'te madde başı olarak gördüğümüz *birinç* kelimesini büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud "Kuralla uygun bir kelimedir, az kullanılır" şeklinde açıklamıştır. Kaşgarlı bu cümleyi 11. yüzyılda, yani tam da bizim bahsettiğimiz örneksemenin etkisini göstermeye başladığı dönemde yazmıştır. Nihayet *ekinti*~*ikinti* sözcüğü de aynı dönemde yerini çoktan kurallı olan *ikinç* sözcüğüne bırakmış ve kendisi de "ikinci (vak-ti)" ve *bir ikindi* öbeğinde "birbiri, biri ve öbürü" şeklindeki yeni anlamlarını kazanmıştır.

Sonuç olarak Eski Türkçe de eski sayı sisteminden yeni sisteme geçiş süreci Karahanlı Türkçesinden önce tamamlanmış, yeni sistem ve onun getirdiği sıra sayı paradigması, eski paradigmada da değişikliklere yol açmıştır.

Kaynaklar

Atalay, B., *Kaşgarlı Mahmud - Divanü Lügati't-Türk*, I. Cilt, s. 140; III. Cilt, s. 373, TDK Yayınları, 2006.
Erdal, M., *A Grammar of Old Turkic*, s. 220-221, Leiden: Brill, 2005.
Tenişev, E. R., *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskikh yazıkov - Morfoloģiya*, s. 179-183, Moskva: Nauka, 1988.
http://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_numerals